

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Güz 2019, Cilt:7, Sayı:14, 7:593-615

Gönderim Tarihi: 30.08.2019

Kabul Tarihi: 25.11.2019

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.613255>

İMAM MUHAMMED'İN EL-MUVATTA'DA EBÛ HANİFE'NİN HİLAFINA TERCİH ETTİĞİ GÖRÜŞLER

Muhammed Hüsnü ÇİFTÇİ *

Öz

İmam Muhammed eş-Şeybânî (v. 189/805), üstadı Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Ebû Yûsuf'un kâdî'l-kudâtlık görevini üstlenmesine kadarki süreçte ondan da ilim tahsil etmiştir. Bir ara Medine'ye giderek, İmam Mâlik'in (v. 179/795) ilim halkasına iştirak etmiş, kaldığı üç buçuk yıl zarfında kendisinden *el-Muvatta'* adlı eseri dinlemiş ve kendisince sahih gördüğü hadis, sahabe kavli ve uygulamalarını ekleyerek *el-Muvatta'* adlı eserini telif etmiştir. Şeybânî'nin bu çalışmasında Hanefi mezhebine muhalif bir tercihte bulunup bulunmadığı sorusu her zaman ilim çevreleri tarafından merak konusu olmuştur. Biz de bu çalışmamızda bu soruya cevap bulmaya çalıştık. Musannif'in, fıkıh bablarına göre ele aldığı pek çok meselede Ebû Hanîfe ile aynı kanaati paylaştığı, bazı konularda ise farklı tercihlerde bulunduğunu tespit edilmiştir. Şeybânî, -tespit edilebildiği kadarıyla- on altı meselede Ebû Hanîfe'nin hilafına tercihte bulunmuştur. Çoğunda İmam Mâlik ile mutabık olurken diğer birkaç meselede kendine has bazı tercihlerde bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî Mezhebi, İmam Muhammed, el-Muvatta', İmam Mâlik, Tercih.

VIEWS OF IMAM MUHAMMAD AL-SHAIBANI IN THE MUWATTA' PREFERRED OPPOSITE OF ABÛ HANĪFA

Abstract

Imam Muhammad al-Shaibani, have collected knowledge from his master Abû Hanîfa until his death and from Abû Yûsuf until he was transferred task of kâdî'l-kudât (the head judge). He went to Medina for a while and participated in the scientific community Imam Mâlik, and he narrated *al-Muwatta'* from him within three and a half years. It was subject of curiosity in the science circles the question of whether Musannif has made an oppositional preference to the Hanafî school in his work. In this study, we tried to find the answer to this question which is of interest. We found that Musannif shared same opinion with Abû Hanîfa in many issues he dealt them and he work made different choices in some cases. He preferred opposite of Abû Hanîfa in sixteen issues. He agree with Mâlik in most issues and he prefers his own thinking in a couple of issues.

Keywords: Hanafî's Doctrine, Imam Muhammad, al-Muwatta', Imam Mâlik, Preference.

* Dr. Öğr. Görevlisi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, husnuc_@hotmail.com
ORCID ID 0000-0001-7877-2113

Giriş

İmam Mâlik'in (v. 179/795) *el-Muvatta'* adlı eseri bilindiği kadarıyla 1000'i aşkın kişiden rivayet edilmiş, bunlardan sadece sekizi günümüze kadar gelmiştir.¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'nin (v. 189/805)² *el-Muvatta'* isimli eseri, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî nüshasından sonra en muteber nüsha olarak bilinmektedir.³ Şeybânî'nin bu eseri doğuda, Leysî rivayeti ise batıda daha çok tanınmaktadır.⁴

Hicri 132'de Vâsıt şehrinde doğan ve on dört yaşından itibaren dört yıl⁵ İmam Ebû Hanîfe'nin ilim halkasına katılan İmam Muhammed,⁶ üstadının ölümünden sonra onun usûl ve furûa dair görüşlerini başta Ebû Yûsuf olmak üzere İmam Ebû Hanîfe'nin diğer talebelerinden tahsil etmiş,⁷ sonra da Kûfe'deki diğer muhaddis ve fakihlerin derslerine iştirak etmiştir. Kûfe'deki tahsilini ikmal edince hadis ilminde ihtisaslaşmak gayesiyle Medine'ye gitti. Kaldığı üç yılı biraz geçen zaman zarfında İmam Mâlik'ten *el-Muvatta'* dinledi.⁸ Ardından Mekke'de Süfyân b. Uyeyne'den, Dimaşk'ta Evzâî'den, Horasan'da Abdullah b. Mübârek'ten ve Basra'da diğer fakihlerden dersler okudu. İlmî seyahatleri son bulunca Bağdat'a yerleşti. Şöhretini duyanlar kendisinden hadis ve fıkıh dersleri okumaya başladılar.⁹

Şeybânî'nin *el-Muvatta'*ı bir kısım Hicaz ve Irak âlimlerinin rivayetlerini ve çoğunlukla da kendine ait görüşleri eklemesi sebebiyle diğer *el-Muvatta'* nüshaları arasında haklı bir şöhrete sahiptir. Şeybânî'nin eklediği rivayetlerin çoğu Mâlik'in görüşlerini destekleyen rivayetlere karşı re'y ehlinin görüşlerini destekleyen alternatif rivayetler olduğu dikkati çekmektedir ve bu haliyle mukayeseli fıkıh konusunda tasnif¹⁰ edilmiş kitapların ilklerinden olma özelliğini taşımaktadır.¹¹

1 Kandemir, M. Yaşar, "Muvatta'", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 416-418.

2 İbn Hallikan vefat tarihini h. 189 verirken Taşköprüzade 187 olarak vermektedir. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebna'z-zaman* (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru sadr, 1978, IV, 184; Taşköprüzade, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-fukahâ* (thk. el-Hac Ahmed Neyle), Musul: ty., s. 16-17.

3 Kandemir, M. Yaşar, "Muvatta'", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 416-418.

4 Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Makâlât*, Humus: Ratip Hatimi, 1388, s. 100.

5 Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, *Bülûgü'l-emânî fi sireti'l-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1355, s. 6. İbn Hallikân ise bu sürenin iki sene olduğunu belirtmektedir. (و حضر مجلس أبي حنيفة سنتين) Bkz. *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 184.

6 İbn Hallikân, meşhur nahiv âlimi Ferrâ'nın Şeybânî'nin teyzesinin oğlu olduğunu bildirir. Bkz. *Vefeyâtü'l-a'yân*, IV, 185.

7 Desuki, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *el-İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve eseruhu fi'l-fıkıh*, Katar: Dârü's-Sekâfe, 1987, s. 80. Ebû Yûsuf kadı tayin edilene kadarki yedi sene zarfında ondan ilim tahsil etti. Köprülüzâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 16-17.

8 İmam Şâfiî, Şeybânî'nin Mâlik'ten yedi yüzden fazla hadis naklettiğini belirtir. Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târihu'l-Bağdâd* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf), Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 2015, II, 562.

9 Şahin, Sami, "İmam Muhammed Şeyhani'nin Hanefi Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç", *Dinî Araştırmalar*, 2006, VIII, 24, s. 253-272; Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 38-42.

10 Müellif, burada *el-Muvatta'* için "tasnif" kelimesini kullanmış olsa da bundan telif manasını kastettiğini düşünmekteyiz. Zira İmam Muhammed, *el-Muvatta'* da her ne kadar İmam Mâlik'in rivayetlerini aktarmış olsa da Hanefilerin istidlal ettiği hadisleri de ekleyerek yeni bir eser

Kısaca İmam Muhammed'in, İmam Mâlik'ten rivayet edip kendi ilâveleriyle zenginleştirdiği *el-Muvatta*¹² rivayetten ziyade telif bir eser olarak değerlendirilmelidir. Eserin çok sayıda baskısı bulunmakla birlikte biz bu çalışmamızda Ezher Üniversitesi hocalarından Abdulvehhâb Abdullatîf tarafından tahkik edilen tek ciltlik nüshayı¹³ esas alacağız.

Ebû Hanîfe'den sonra mezhebe en çok katkısı bulunan Ebû Yûsuf ve Şeybânî, gerek kendi aralarında gerekse Ebû Hanîfe ile birçok meselede görüş ayrılığına düşmüş olmalarına rağmen Şeybânî'nin bu konuda herhangi bir değerlendirmede bulunmadığı, ihtilâf sebeplerini mesele düzeyinde açıklamadığı¹⁴ görülmektedir.

1. İmam Muhammed'in *el-Muvatta*'da Takip Ettiği Metod

Şeybânî *el-Muvatta*'da İmam Mâlik tarikiyle 1005, farklı tarihlerden 75 olmak üzere toplam 1080 rivayete yer vermektedir. Musannifin, fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği eserinde, konuların işleyişinde kendine has metod takip ettiği görülmektedir. Buna dair bazı tespitleri şöyle sıralamak mümkündür.

- Şeybânî'nin *el-Muvatta*'da konuları kitap ve bab formatında hazırlamakla birlikte kitap (كتاب) olarak zikretmesi gereken bir kısım yerlerde ebvâb (أبواب) başlığını kullanmıştır.¹⁵ Halbuki musannif *el-Asl*¹⁶, *el-Câmi'ü's-sağîr*¹⁷ gibi eserlerinde olduğu gibi taharet ve namaz konularını (كتاب الصلاة) başlığında toplamıştır.
- Şeybânî'nin Mâlik'ten rivayet ettiği hadislerin tamamı Mâlik'in tercih ettiği rivayetler manasına gelmemektedir. Zira İmam Mâlik bazen aynı meselede bir birine zıt rivayetleri de nakletmektedir. Mesela İmam Mâlik her ne kadar ağırlıklı olarak namaz sırasında burnu kanayan kişinin tekrar abdest almasının gerekemeyeceğine dair rivayetleri zikretse de aksi yöndeki rivayete de yer vermektedir.¹⁸
- *el-Muvatta*'da nadir de olsa bab başlıklarında yanlış anlaşılmaya müsait ifadeler rastlamak mümkündür. Mesela İmam Mâlik ateşte pişen şeyin yenmesinin abdesti gerektirmeyeceği ile ilgili rivayetleri “باب ترك الوضوء مما مست النار” bab başlığında toplarken¹⁹ İmam Muhammed, İmam Mâlik'le aynı görüşte olmasına rağmen ilgili rivayetleri “باب الوضوء مما غيرت النار” şeklindeki bir babda toplamış

ortaya koymuştur. Bu cihetle değerlendirildiğinde İmam Muhammed'in *el-Muvatta*'ı rivayet ve tasniften ziyade telif olarak tanımlanması yerinde olacaktır. Ayrıca tasnif ve telif ifadelerinin çoğu zaman birbiri yerinde kullanıldığını unutmamak gerekir.

11 Taş, Aydın, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 41; Ayrıca bkz. Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Makâlât*, s. 100.

12 Özşenel, Mehmet, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 40.

13 Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Muvatta*' (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye ty.

14 Taş, Aydın, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, XXXIX, 40.

15 Şeybânî, *el-Muvatta*' (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), s. 31. (أبواب الصلاة)

16 Şeybânî, *el-Asl*, (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut: Dâru İbn Hazm 2012, I, 5.

17 Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr (en-Nâfi'ü'l-kebir ile birlikte)*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986, s. 71.

18 İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî, *el-İstizkâr* (thk. Abdülmutî' Emîn Kal'acî), Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993, II, 265-266; Şeybânî, *el-Muvatta*' (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), s. 40.

19 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*' (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), “Salat”, 13 (Yahyâ b. Yahyâ Rivayeti), (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997, I, 60. İmam Mâlik bu babda dokuz rivayete yer vermektedir.

olması,²⁰ “Ateşte pişen şeyin yenmesinin abdesti gerektireceği” yönünde bir görüşe sahip olduğu izlenimi vermektedir. İmam Mâlik, -Yahya b. Yahya rivayetinde olduğu gibi- aynı türden hadisleri farklı bablar altında tasnif ederken Şeybânî'nin bunları bazen tek bab altında topladığı görülmektedir. Mesela Şeybânî oturarak namaz kılan kişinin namazı ile ilgili rivayetleri “oturarak namaz kılan kişi”²¹ adlı bab başlığında toplarken, Yahya b. Yahya bu rivayetleri (باب صلاة الإمام وهو جالس) başlığından itibaren üç farklı babta zikretmektedir.²² Yine İmam Muhammed, kendi tercihini belirttiikten sonra Ebû Hanîfe ile ittifak etmiş olsa da olmasa da أما أبو حنيفة ibaresini kullanmaktadır. Halbuki أما şart edatı önce geçen görüşe muarız bir görüşün başında zikredilir. Mesela İmam Muhammed, “İhrama Girmeden Koku Sürünmek”²³ başlıklı konuda Ebû Hanîfe ile arasında herhangi bir ihtilaf olmadığı halde bu ifadeyi kullanmıştır.

- İmam Muhammed, nadir de olsa hem İmam Mâlik'in hem de Ebû Hanîfe'nin aksine tercihte bulunabilmektedir.²⁴ İmam Muhammed gerek Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf ile ittifak ettiği yerlerde²⁵ gerekse tek kaldığı yerlerde²⁶ (وبهذا نأخذ) “bunu alıyoruz” ibaresini müştereken kullanabilmektedir. Dolayısıyla işin hakikatini öğrenebilmek için diğer Hanefî kaynaklarına müracaat etmek gerekmektedir. İmam Muhammed, adeti üzere Hanefî Mezhebinin tercih etmediği rivayetlerin akabinde Hanefîlerin benimsediği rivayetleri nakletmektedir.²⁷ İmam Muhammed bazen İmam Mâlik'in zikrettiği rivayetlerden hangisini tercih ettiğini belirtmektedir.²⁸

- İmam Muhammed, bu eserinde İbrahim en-Nehaî, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik'in isimlerini sarahaten zikrederken Ebû Yûsuf ve Züfer'i zikretmez. Fakat iki yerde Ebû Yûsuf künyesi yerinde Yakûb b. İbrahim'i zikretmektedir.²⁹ İmam Muhammed *el-Câmi'u's-sagîr* adlı eserinde pek çok meselede gerek Ebû Hanîfe'ye gerekse Ebû Yûsuf'a muhalefetten bahsederken, bu eserinde Ebû Yûsuf'un herhangi bir muvafakat veya muhalefetinden bahsetmez.

Pek çok yerde Ebû Hanîfe'nin isminden sonra العامة من فقهاءنا (Irak ve Kûfe fakihlerimizin çoğunluğu)³⁰ manasındaki ifadeyi kullanırken, bazen Ebû Hanîfe ve İmameyn ile muvafakatı söz konusu olduğu halde Ebû Hanîfe'nin adını zikretmediği

²⁰ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 38. Şeybânî, konuyla ilgili altı rivayetin tamamını İmam Mâlik tariki ile nakletmektedir.

²¹ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 70 (باب صلاة القاعد)

²² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Salat”, 80.

²³ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 140; قال محمد : وبهذا نأخذ لا أرى أن يتطيب المحرم حين يريد الإحرام إلا أن يتطيب ثم يغتسل بعد ذلك . وأما أبو حنيفة فإنه كان لا يرى به بأسا

²⁴ Misal için bkz. “Hac Menâsiki Sırasında Takdim-Tehir Yapmak” Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 168. “Ölü Toprakların İhyası”, *el-Muvatta'*, s. 296.

²⁵ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 169.

²⁶ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 65.

²⁷ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 35 (باب الوضوء من مس الذكر); 58 (باب افتتاح الصلاة)

²⁸ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 104 (باب صلاة الخوف)

²⁹ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 58, (107. rivayet). İkinci rivayet ise 96'da (264. rivayet) yer almaktadır. Her iki rivayette Ebû Yûsuf ravi olarak zikredilmektedir.

³⁰ Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy b. Muhammed, *et-Ta'liku'l-mümecced alâ Muvatta'i İmâm Mâlik* (thk. Takıyyüddîn en-Nedvî), Beyrut: Dâru'l-kalem, 1991, I, 143.

görülmektedir.³¹ Şeybânî, bazen Ebû Hanîfe'nin ismini zikretmese de Mezhebin genel kanaatini kastetmektedir.³²

Müellif, lehte ve aleyhteki rivayetleri bir arada verdiği durumlarda rivayetini tercih ettiği ravinin ismini zikretmektedir.³³ Hanefî Mezhebinin ittifak ettiği yerlerde İmam Muhammed bazen Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Yûsuf'un ismini zikretmemektedir.³⁴ İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'nin görüşünü naklettiği bazı yerlerde (وقد بلغنا) ifadesini kullansa da bununla Hanefî Mezhebinin tüm imamlarını kastetmektedir. İmam Muhammed pek çok rivayeti senedini zikretmeksizin بلغنا "bize ulaştı" şeklinde munkatı olarak nakletmektedir.

- İmam Muhammed, (لا نرى بهذا بأساً) (وبه نأخذ) (وبهذا نأخذ) gibi ifadeleri çoğunlukla Hanefî Mezhebine muvafık rivayetlerden sonra kullanır. Fakat az da olsa Hanefîlere muhalif olan rivayetlerden sonra da kullandığı, fakat daha sonra bunu izah ettiği görülmektedir.³⁵ Musannif, müstehap olarak gördüğü meselelerde احب الينا ifadesini kullanır.³⁶ Musannif eserinde İbn Me'sûd tariki ile gelen rivayetleri diğerlerine tercih ettiği yer yer ifade etmektedir.³⁷

İmam Muhammed muhalif rivayetlerden sonra genelde (ولسنا نأخذ بهذا) ifadesini kullanmasına rağmen³⁸ bazen bu ifadeyi kullanmadığı doğrudan mezhebin görüşünü ifade ettiği de görülebilmektedir. Mesela bayram namazlarından önce dört rekât nafîle kılınıp kılınamayacağı ile ilgili farklı rivayetlerden sonra doğrudan لاصلاة قبل صلاة العيد "Bayram namazından önce namaz yoktur." ifadesini kullanarak mezhebin görüşünü söylemektedir.³⁹ Yine musannif, vitir namazının binek üzerinde kılınabileceğine dair rivayetten sonra "قد جاء هذا الحديث وجاء غيره" (Bu hadis geldi, bunun dışında da gelmiştir.) ifadesine yer vermektedir.⁴⁰ Yine İmam Muhammed, İmam Mâlik'in Hanefî Mezhebine aykırı zikrettiği rivayetlerinden sonra (وفي ذلك آثار) (Bu hususta pek çok eser bulunmaktadır.) şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁴¹

- İmam Muhammed'in bazen sadece rivayeti nakletmekle iktifa ettiği, her hangi bir tercihte bulunmadığı görülmektedir.⁴² Mesela Hanefîler "Güneş henüz doğmadan sabah namazının bir rekâtına yetişen namaza yetişmiştir." hadisinin zahiriyle amel etmediği halde buna dair cevap sadedinde herhangi bir yorum yapmamaktadır. Kaynaklarda sadece İmam Ebû Yûsuf'un⁴³ mezkûr rivayet doğrultusunda görüş beyan ettiği zikredilmektedir.⁴⁴

31 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 69; (باب الصلاة في التشهد)

32 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 122, 123; (باب من أظفر متعمدا في رمضان)

33 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 94; (باب الوتر على الدابة)

34 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 99; (باب ما يستحب من التطوع...); s. 100 (باب صلاة المغمى عليه); s. 105 (باب الصلاة على النبي)

35 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 87.

36 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 95.

37 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 69. (باب التشهد في الصلاة)

38 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 81, 82, 95 (258. rivayet) (باب المسافر يدخل المصير)

39 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 89.

40 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 94.

41 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 35 (باب الوضوء من مس الذكر)

42 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 88 (باب القراءة في صلاة الجمعة...)

43 Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, İstanbul: Çağrı yay., 1982-1983, I, 152; Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Sultan Muhammed, *Fethü bâbi'l-*

- İmam Muhammed lehte veya aleyhte de olsa yer yer İmam Mâlik'in görüşlerini zikretmektedir.⁴⁵ İmam Mâlik'ten rivayet ettiği hadisleri tercih etmediği yerlerin bir kısmında (... الذي ذكر كله حسن وليس يشبهه ...) "zikredilenlerin tamamı güzeldir. Fakat şu rivayete benzememektedir." ifadesini kullanmaktadır.⁴⁶ Bazen de "Bu, rivayet edildi. (Fakat) bunu nesheden rivayet (de) gelmiştir"⁴⁷ (فقد روى ذلك وقد جاء ما قد) veya (Bu hadis geldi, (fakat) bunun dışında da geldi)⁴⁸ (جاء غيرَه) ifadesi kullanır. Musannif daha sonra Hanefîlerin delillerini zikreder.
- Sika (güvenilir) ravilerden rivayet ettiğini söylediği rivayetlerin bazısı⁴⁹ (أخبرنا بذلك الثقات) aslında ravileri sebebiyle pek çok muhaddis tarafından cerhe tabi tutulmuş olabilmektedir.⁵⁰
- İmam Muhammed bazen Hanefî Mezhebindeki vâcip veya mekrûh hükmü açıkça ifade edebilmektedir.⁵¹

2. İmam Muhammed'in el-Muvatta'da Ebû Hanîfe'nin Hilâfına Tercih Ettiği Görüşler

İmam Muhammed'in *el-Muvatta'* adlı eserinde yüzlerce fıkhi mesele arasından -tespit edebildiğimiz kadarıyla- aşağıdaki zikredilecek konularda Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden rucü ettiği bazen İmam Mâlik'in görüşünü bazen de daha farklı bir görüşü tercih ettiği anlaşılmaktadır. Önce şematik olarak göstereceğimiz bu konuları sırayla incelemeye çalışalım.

KONULAR	
1	Fatiha'dan Sonra "Âmîn" Demek
2	Gece Namazlarında Rek'at Sayısı
3	Koyun Ağıllarında Namaz
4	Yağmur Duası (İstiskâ) Namazı
5	Atların Zekatı
6	Hedy Kurbanının Nişanlanması (İş'âr)
7	Hacda Cemrelerin Ertelenmesi
8	Hac Menâsikinde Takdim-Tehir
9	İhramlıyken Avlanma Cezasında Mislîlik-Kiyemîlik
10	Dörtten Fazla Eşi Varken Müslüman Olan Kişinin Hükmü

inâye bi şerhi'n-Nukâye (nşr. Muhammed Nizâr Temîm), Beyrut: Dâru'l-erkâm b. ebi'l-erkâm, 1997, I, 190; وعن أبي يوسف أن الفجر لا يقصد بطول الشمس

44 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 78; (باب الرجل ينسى الصلاة أو تفوته عن وقتها) Farklı misaller için bkz. Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 120; (باب الكنز); s. 103 (باب الرجل يصلّي); s. 113 (باب القبر يتخذ مسجدا)

45 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 40 (باب الوضوء من الرعاف)

46 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 68 (باب التشهد في الصلاة); s. 79 (الصلاة في الليلة المطيرة)

47 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 71.

48 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 94.

49 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 82.

50 Namazların cem' ile ilgili bu rivayetin değerlendirmesi için bkz. Çiftçi, Muhammed Hüsnü, "Hanefî Mezhebinde Buhârî Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlihi (Namaz Örneği)", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 260-264.

51 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 99. (باب ما يستحب من التطوع...)

11	Velisiz Evlilik
12	Gebe Hayvanın Kesimi
13	Alış-Verişte Şart Muhayyerliği (Hıyârü's-şart)
14	Müzâraa (Araziyi Ortaklığa Verme/Ziraat Ortaklığı)
15	Ölü Toprakların İhyası
16	Müşterek Kölenin Azad Edilmesi

2.1 Fatîha'dan Sonra "Âmîn" Demek

Hanefî âlimleri namazda Fâtîha'nın ardından muktedinin âmîn demesinin sünnet olduğu hususunda ittifak etmekle birlikte imam tarafından söylenip söylenmeyeceği ve açıktan okunup okunmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta öne çıkan içtihatları üç başlıkta toplamak mümkündür. a. Sadece cemaat gizlice "âmîn" der, imam bir şey demez. b. İmam ve cemaat gizlice "âmîn" der. c. İmam ve cemaat seslice "âmîn" der.⁵²

Ebû Hanîfe'den bu konuda iki farklı görüş rivayet edilmektedir. İmam Muhammed, *el-Âsâr*'da İbrâhim en-Nehaî'nin "Dört şey vardır ki imam onları gizli söyler; Sübhâneke Allahümme ve bihamdik, Şeytan'dan Allah'a sığınmak, Bismillahirrahmanirrahîm ve âmîn demek"⁵³ şeklindeki sözünü naklettikten sonra "Biz bunu alıyoruz, Ebû Hanîfe de bu görüştedir." şeklinde bir ifade kullanması tüm imamların aynı kanaatte olduğunu ifade etmektedir. Nitekim İmam Ebû Yûsuf da *el-Âsâr*'ında aynı rivayete yer vermektedir.⁵⁴

Sonraki Hanefî klasiklerinde bu görüşe meyledilmekle birlikte İmam Muhammed, *el-Muvatta*'da "Ebû Hanîfe, cemaat âmîn diyeceğini, imamın ise demeyeceğini söyledi."⁵⁵ şeklindeki rivayetiyle Ebû Hanîfe'ye ait ikinci bir görüş daha nakletmektedir.

⁵² Çiftçi, Muhammed Hüsnü, "Hanefî Mezhebinde Buhârî Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlili (Namaz Örneği)", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s. 282.

⁵³ Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen b. Ferkad, *Kitâbü'l-Âsâr*, göz.geç., Ebû'l-Vefâ el-Efganî, 2. bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, I, 161; أربع يخافت بهن الإمام : سبحانك اللهم وبحمدك ، والتعوذ من الشيطان ، وبسم الله الرحمن الرحيم ، وأمين قال محمد: وبه نأخذ وهو قول أبي حنيفة

⁵⁴ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî el-Kufî, *Kitâbü'l-Âsâr*, (tashih ve talik Ebû'l-Vefâ el-Efganî), Kahire : Matbaatü'l-İstikame, 1355, s. 22.

⁵⁵ Şeybânî, *el-Muvatta*, s. 65; قَالَ مُحَمَّدٌ : وَبِهَذَا نَأْخُذُ بِتَبْعِي إِذَا فَرَعَ الْإِمَامُ مِنْ أُمَّ الْكِتَابِ أَنْ يُؤْمِنَ الْإِمَامُ وَيُؤْمِنُ مَنْ خَلْفَهُ وَلَا ؛ يَجْهَرُونَ بِذَلِكَ فَأَمَّا أَبُو حَنِيفَةَ فَقَالَ يُؤْمِنُ مَنْ خَلْفَ الْإِمَامِ وَلَا يُؤْمِنُ الْإِمَامُ

2.3 Koyun Ağıllarında Namaz

Namazın sıhhat şartlarından biri de namaz kılan kişinin bedeni ile namaz kılınan mekanın maddi necasetten arındırılmış olmasıdır. Bu sağlanmadığı takdirde namaz sahih olmaz. Fakihler bu genel kuralı esas kabul etmekle birlikte koyun ağıllarında kılınan namaz hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı meseleyi genel kaide çerçevesinde değerlendirerek bu hayvanların pisliklerini necaset saymaları hasebiyle buralarda kılınan namazları caiz görmemişlerdir. Diğerleri ise özel bir delil sebebiyle caiz görmektedirler.

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre koyun ağıllarında namaz kılmak caiz değildir. Zira onlara göre eti yenen hayvanların idrarları eti yenmeyenler gibi necistir.⁶⁸ İmam Muhammed ise aksine buralarda namaz kılmanın caiz olduğu görüşünü tercih eder. İmam Muhammed, *el-Muvattâ'*da Ebû Hüreyre'nin söylediği *"Yeğenim koyununa iyi bak! Ağılına temiz tut, namazını hayvanın yanında eda et! Çünkü o cennet hayvanlarındandır."* mealindeki sözü esas alarak⁶⁹ İmam Mâlik'le aynı kanaati paylaşmaktadır.⁷⁰

2.4 Yağmur Duası (İstiskâ) Namazı

Sözlükte *"su istemek"* manasına gelen istiskâ, fıkıh literatüründe *"kuraklık sebebi ile insanların Allah'tan yağmur istemesi"*⁷¹ şeklinde tarif edilmektedir. Buna binaen eda edilen iki rekatlık namaza da istiskâ (yağmur isteme) namazı adı verilmektedir.⁷²

Âlimler, istiskânın cemaatle kılınıp kılınmayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluğu istiskanın cemaatle kılınan iki rekatlık bir namaz olduğunu savunurken Hanefî Mezhebinde farklı değerlendirmeler söz konusudur.

Ebû Hanîfe, *"Rabbinizden başışlanma dileyin; zira O çok başışlayandır. (başışlanma isteyin ki,) size gökten bolca yağmur göndersin,"*⁷³ mealindeki âyet ve *"Hz. Ömer'in minbere çıktığını, istiskâ ve dua ettiğini belirtti. (Fakat) namaz eda ettiğine dair (her hangi bir şey) zikretmedi."*⁷⁴ şeklindeki rivayeti esas alarak⁷⁵ istiskâda her hangi bir namaz olmadığını sadece dua ve istiğfardan ibaret olduğunu, cemaatle

65 Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, I, 518.

66 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Yahya b. Yahya rivayeti), "Salat", 71 (313); وهو الامر عندنا

67 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, V, 255.

68 Tahâvî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, I, 302; Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, I, 538.

69 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 77.

70 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Yahya b. Yahya rivayeti), "Salat", 108 (469).

71 Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârûkî el-Hanefî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn* (thk. Lütfî Abdülbedî'), Kahire: el-Müessesetü'l-misriyyeti'l-amme, 1963, II, 454; Ayrıca bkz. Kirmânî, *Şerhu'l-Buhârî*, VI, 99; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullâh b. Abdurrahmân b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddîn el-Hatîb), Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty., II, 492; Kandehevî, Mevlânâ Muhammed Zekeriyâ, *Evcezû'l-mesâlik ilâ Muvatta'i Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1989, IV, 61.

72 Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'ü's-sanâ'i'fi tertîbi's-şerâi'* (thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut: Dâru'l-küttâbi'l-Arabî, 1982, I, 283.

73 Nûh 71/10-11; اسْتَفْزُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا يُرْسِلُ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا

74 Şeybânî, *el-Hücce*, I, 332; قال ابو حنيفه لا نرى في الاستسقاء صلاة وكان يرى ان يخرج الامام فيدعو وذكر عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه انه صعد المنبر فاستسقى ودعا ولم يذكر انه صلى

75 Şeybânî, *el-Hücce*, I, 335.

zekata tabi olduğunu ileri sürmektedir.⁸² Hatta İmam Muhammed, Ebû Hanîfe'ye göre yavrulaması ümidiyle saime olarak beslenen hayvanın zekata tabi olduğunu haber verir.⁸³

İmam Muhammed, *el-Muvatta'*da Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği "Müslümanın köle ve atına zekat yoktur."⁸⁴ ile *el-Asl'*da naklettiği "Ümmetimden atların ve kölelerin zekatını affettim"⁸⁵ mealindeki hadisleri esas alarak saime olsun veya olmasın atlar için her hangi bir zekat söz konusu olmadığı görüşünü tercih etmektedir.⁸⁶

İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed, Ebû Hanîfe'nin tersine atların zekatının verilmeyeceğini savunarak⁸⁷ İmam Mâlik'in görüşünü⁸⁸ tercih etmiştir.

2.6 Hedy Kurbanının Nişanlanması (İş'âr)

Âlimler, hac ve umre niyetiyle Mekke'ye giden hacı adaylarının yanlarında götürdükleri küçükbaş hayvanın taklîd (تقليد)⁸⁹ edilmesinin sünnet veya müstehap⁹⁰ olduğu konusunda ittifak etmekle beraber, büyük baş hayvanların nişanlanmasının (إشعار/إشعار) cevazı konusunda tartışmışlardır.⁹¹

Ebû Hanîfe, İbrâhim en-Nehaî⁹² gibi iş'ârı (tahrimen) mekruh saymaktadır.⁹³ Onun bu görüşü, fıkıh kaynaklarında herhangi nasla delillendirilmemekle birlikte Şeybânî, hocasının bu görüşünü şöyle aktarmaktadır: "Ebû Hanîfe, iş'âr'ın (tahrimen) mekruh olduğunu düşünmektedir. Biz ise (Ebû Yûsuf ve Muhammed) kişinin deve ve sığır (bedene) nişanlamasını mubah görüyoruz. Şayet iş'âr yapmazsa, bu bir sorumluluğu gerektirmez."⁹⁴

Serahsî, Tahâvî'den naklen Ebû Hanîfe'nin aslında rivayetlerde zikredilen iş'ârı, mekruh görmediğini, tersine kendi asrında insanların aşırıya kaçan, öyle ki

82 Serahsî, *el-Mebsût*, II, 188.

83 Şeybânî, *el-Asl*, II, 78; *el-Muvatta'*, s. 118.

84 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 118: لَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِ فِي عِيْدِهِ وَفَرَسِيهِ صَدَقَةٌ; Ayrıca bkz. Buhârî, "Zekat", 45; İbn Mâce "Zekat", 15; Tirmizî, "Zekat", 8; Nesâî, "Zekat", 16.

85 Şeybânî, *el-Asl*, II, 79; عَنْهُ لَأَمْتِي عَنْ صَدَقَةِ الْخَيْلِ وَالرَّقِيقِ; İbn Mâce, "Zekat", 4; Tirmizî, "Zekat", 3; Ebû Dâvûd, "Zekât", 5, 11.

86 Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ* (thk. Abdullâh Nezîr Ahmed), Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1995, I, 321.

87 Tahâvî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, I, 321.

88 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* (Yahya b. Yahya rivayeti), "Zekat", 23 (551).

89 Taklîd, işaret olması için hedy kurbanının boynuna gerdanlık, ip, terlik ve benzeri şeylerin takılmasıdır. Bkz. Neseî, Ebû Hafis Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Tilbetü't-talebe fi'l-istilâhati'l-fıkhiyye*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1995, s. 120.

90 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XI, 176.

91 İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XI, 177; Kirmânî, *Şerhu'l-Buhârî*, VIII, 179-180; Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, I, 684; Kal'acî, "İş'âr", s. 69; Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, VIII, 224.

92 İbrâhim en-Nehaî de iş'ârı müste olarak kabul etmektedir. Bkz. Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsûatu fıkhi İbrâhîm en-Nehaî*, Mekke: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz, 1979, II, 65.

93 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 139; Tirmizî, "Hac", 67; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, III, 544.

94 Şeybânî, *el-Asl*, II, 410; أَكْرَهُ الْإِشْعَارَ. وَقَالَ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ: نَرَى أَنَّ يَشْعُرَ الْبِدْنَةَ وَإِنْ لَمْ يَشْعُرْ لَمْ يَضْرِهِ; *el-Câmi'u's-sagîr*, s. 149; *el-Muvatta'*, 139; *es-Siyerü'l-kebîr*, V, 2085.

hayvan için eziyet ve vahşete (müslê)⁹⁵ varan hatta hayvanın ölümüne sebep olan kötü muameleyi kerih saydığını nakletmektedir.⁹⁶

Bu izahla beraber Tahâvî'nin, kişinin hayvanına iş'âr uygulayıp uygulamama konusunda serbest olduğu fikrini benimsediği ve bu meyanda deliller ileri sürdüğü anlaşılmaktadır.⁹⁷ Leknevî de Tahâvî'ye ait bu tevili müsbet bulduğunu, aksi takdirde Ebû Hanîfe'ye ait bu görüşün açık rivayetlere ters düşeceğini ileri sürer.⁹⁸ Şeybânî, *el-Muvatta'*da Abdullah b. Ömer'in naklettiği "Hz. Peygamber (s.a) hedy kurbaniyla Medine'den yola çıktı. Zülhuleyfe'ye ulaştıklarında kurban hayvanına taklîd ve iş'âr uyguladı..."⁹⁹ ve benzeri hadisleri¹⁰⁰ esas alarak İmam Mâlik¹⁰¹ ile aynı kanaati paylaşmaktadır.

2.7 Hacda Cemrelerin Ertelenmesi

Lugatta "kor parçası; çakıl taşı" gibi mânalara gelen cemre, ıstılahta hacıların kurban bayramının üç gününde Mina'da attıkları küçük taşların her birini ve bunların atıldığı üç farklı mekana denir.¹⁰²

Hanefî fakihleri bayram günlerinin ilkinde Akabe cemresinin, son üç günde de diğer üç cemrenin taşlanması vâcip olduğu,¹⁰³ terkedilmesi halinde ise ceza kurbanı (dem) gerektiği konusunda ittifak ederken tehiri hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe'ye göre hacda cemrelerin kendi gününde yapılması (tertip) vâciptir. Dolayısıyla her günün cemresi o günde yapılmadığı takdirde ceza kurbanı kesilmesi vâciptir.¹⁰⁴

İmam Muhammed, *el-Muvatta'*da Asım b. Adiy'in rivayet ettiği "Hz. Peygamber (Mina'nın dışında) geceyi geçirmelerine izin verdi. Onlar (deve çobanları) bayramın ilk günü cemrelere taş attıktan sonra iki ve üçüncü güne ait taşları da attılar, akabinde de dönüş gününe ait taşları attılar."¹⁰⁵ mealindeki hadisi esas alarak herhangi bir sebep olsun veya olmasın farklı günlerde yapılması gerekli olan cemreleri bir günde toplamanın câiz olabileceğini, herhangi bir kefaretin de gerekmeyeceğini ancak özürsüz yapma durumunda kerahiyet söz konusu

95 Tahâvî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, II, 73.

96 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 139; Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâik*, II, 47; Aynî, *el-Binâye*, III, 642.

97 Tahâvî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, II, 73.

98 Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 273.

99 Buhârî, "Hac", 106.

100 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 139; عَنْ ابْنِ عُمرَ، أَنَّهُ كَانَ إِذَا أَهْدَى هَدِيًّا مِنَ الْمَدِينَةِ قَلْدَةً وَأَشْعَرَةً بِذِي الْخَلِيفَةِ ...

101 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* "Hac", 15 (964)

102 M. Özgü Aras, "Cemre", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 340.

103 Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, I, 611.

104 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 167; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 65.

105 Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 167; عَنْ عاصمِ بْنِ عَدِيٍّ عَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : أَنَّهُ رَخَّصَ لِرِعَاءِ الْإِبِلِ فِي الْبَيْتِوتَةِ ; يَرْمُونَ يَوْمَ النَّحْرِ ثُمَّ يَرْمُونَ مِنَ الْغَدِ أَوْ مِنْ بَعْدِ الْغَدِ لِيَوْمَيْنِ ثُمَّ يَرْمُونَ يَوْمَ النَّفَرِ (1220)

olabileceğini savunarak Ebû Yûsuf¹⁰⁶ ve İmam Mâlik ile aynı kanaati paylaşmaktadır.¹⁰⁷

2.8 Hac Menâsikinde Takdim-Tehir

Âlimler, Hac Menâsikine¹⁰⁸ ait (şeytan taşlama, kurban, traş ve ziyaret/ifâza tavafı) fiillerinin tertibinin hükmü hususunda ihtilâf etmişlerdir.¹⁰⁹ Çoğunluğu mezkûr tertibin sünnet olduğunu savunurken Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik vâcip olarak görmektedirler.¹¹⁰ Ebû Hanîfe, İbn Abbâs'ın rivayet ettiği "Bir kişi haccı ile ilgili bir görevi unuttur veya bırakırsa, hayvan kurban etsin."¹¹¹ şeklindeki rivayetle istidlal etmektedir.¹¹²

İmam Muhammed'in el-Muvatta'da "Ebû Hanîfe, bu durumda herhangi bir şeyi gerekli görmezdi (Fakat) temettü ve kıran haccı yapan kişi, kurbandan önce tıraş olursa bu durumda hayvan kesmesi gerekli olur. Bizler ise kan akıtmayı zorunlu saymıyoruz."¹¹³ ifadesine yer vermesi, onun Ebû Hanîfe¹¹⁴ ve İmam Mâlik'den farklı düşündüğüne işaret etmektedir.¹¹⁵

İmam Tahâvî, hac menâsikinde tertibe riayet etmeme konusunda herhangi bir problem olmadığı yönündeki muhaliflerin istidlal ettiği rivayetlerin yoruma açık olduğunu söyler. O ayrıca, Resûlullah'la birlikte Vedâ haccı'na iştirak eden bazı sahâbîlerin, haccın tüm sorumluluklarını bilememiş olmaları nedeniyle bazı hatalarının affedildiğini¹¹⁶ aksine Hz. Peygamber'in her hata yapana "Bir zorluk yoktur" şekliyle müsamaha göstermesinin "Bu takdim ve tehirleriniz doğrudur, bundan sonra da yapmanız caizdir." anlamına gelemeyeceğini belirtir.¹¹⁷

2.9 İhramlıyken Avlanma Cezasında Mislilik-Kiyemîlik

İhramlı bir kişi ihram yasaklarından her hangi birini işlediği takdirde kurban kesmek, (fitir sadakası miktarı kadar) sadaka vermek, (fitir sadakası miktarından az) tasaddukta bulunmak veya öldürülen av hayvanının dengini yahut kıymetini ödemek gibi bazı cezai müeyyidelerle sorumludur. Hanefî âlimleri ihramlı kişinin

¹⁰⁶ Lagnevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 409; "Lân رمي كل يوم في ذلك اليوم واجب عنده خلافا لهما"

¹⁰⁷ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'* "Hac", 72 (1220); İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XIV, 220.

¹⁰⁸ Sözlükte "ibadet edilen yer" manasına gelen mensek, terim olarak "haccın farz, vâcip ve sünnet olan fiilleri" şeklinde tanımlanmaktadır. Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve hukuk terimleri*, "Nüsük", İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998, s. 460.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, IV, 568.

¹¹⁰ Lagnevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 415.

¹¹¹ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 168; "من نسي من نسكه شيئا - أو ترك - فليهرق دما . قال أيوب : لا أدري أقال ترك أم نسي؟"

¹¹² Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 37.

¹¹³ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 168; "قال محمد : وبالحديث الذي روي عن النبي عليه الصلاة والسلام نأخذ أنه قال : لا حرج في شيء من ذلك . وقال أبو حنيفة رحمه الله : لا حرج في شيء من ذلك ولم ير في شيء من ذلك كفارة إلا في خصلة واحدة المتمتع والقارن إذا حلق قبل أن يذبح قال: عليه دم وأما نحن فلا نرى عليه شيئا"

¹¹⁴ Lagnevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 417.

¹¹⁵ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, "Hac", 61 (1181); İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XIV, 310.

¹¹⁶ Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, II, 238.

¹¹⁷ Aynı, *Umdetü'l-kârî' şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: İdâretü't-tibâati'l-münîriyye, ty., X, 59.

Lagnevî, *et-Taliku'l-mümecced*, II, 416.

öldürdüğü av hayvanının dengi bulunmadığı takdirde nasıl hareket edeceği hususunda ihtilaf etmişlerdir.¹¹⁸

Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf, “Siz (hac ve umrede) ihramlıyken av avlamayın, sizden her kim kasten öldürürse, öldürdüğü hayvanın dengi kadar ceza ödemesi gerekir; Kâbe’ye varacak bir kurbanlık olmak üzere sizden iki adil kişi bu duruma karar verir...” (el-Mâide, 5/95.) mealindeki ayetten hareketle ihramlı bir kimsenin karada yaşayan av hayvanını öldürmesi veya vesile olması halinde, öldürülen hayvanın cüssesine denk bir hayvan kesmesi gerektiğini savunur.¹¹⁹ -Şayet bu mümkün değilse- hayvanın öldürüldüğü yerde veya oraya en yakın bölgedeki iki adil kişinin hakemliğine başvurulur. Bilirkişilerin kıymet tespiti sonucunda öldürülen hayvanın değeri, kurban alacak kadar bir meblağ tutarsa o kişi kurban boğazlar veya o bedelde fakir fukaraya sadaka dağıtır. Eğer öldürülen hayvanın bedeli fitır sadakasından düşükse ise o takdirde onu sadaka olarak dağıtır ya da bir gün oruca niyet eder.¹²⁰

İmam Muhammed ise *el-Muvatta*’da eğer öldürülen hayvanın cüsse olarak benzeri varsa cezasının o olduğunu, aksi halde Cabir b. Abdillâh’ın rivayet ettiği “Ömer b. Hattab (r.a), sırtlanın öldürülmesinde koç, geyiğinkinde keçi, tavşanın öldürülmesinde ise dişi bir oğlak, çöl faresinin öldürülmesinde ise dört aylık oğlak cezasıyla, hükmetmiştir.” mealindeki Hz. Ömer’e ait uygulamayı esas alarak Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’un aksine görüş beyan etmektedir.¹²¹ Şeybânî, bu görüşünü öldürülen hayvanlar ile bedellerinin aynı türden (النعمة) olması ve herhangi bir kıymetle takdir edilmemesiyle illettendirerek¹²² İmam Mâlik ile ortak kanaati paylaşmaktadır.¹²³

2.10 Dörtten Fazla Eşi Varken Müslüman Olan Kişinin Hükümü

İslam dininde aynı anda dört kadından fazlasıyla evli bulunmak câiz değildir.¹²⁴ Dörtten fazla hanımı olan gayrimüslim biri İslam dinini tercih ettikten sonra dördü hariç hanımlarının tamamını boşaması gerekmektedir.

Ebû Hanîfe, dörtten fazla hanımla evli olduğu halde İslam dinine giren kişinin evli olduğu bu kadınlardan ilk dördünü saklaması gerektiğini diğerleriyle yaptığı nikahın batıl olduğunu bu sebeple boşaması gerektiğini savunmaktadır. Bu aynı zamanda Ebû Yûsuf ve İbrahim en-Nehaî’nin de tercihidir.¹²⁵

İmam Muhammed, *el-Muvatta*’da İbn Şihâb’ın rivayet ettiği “Hz. Peygamber Sakif kabilesinden Müslüman olduğunda on hanımı olan adama: onlardan dördünü

¹¹⁸ Leknevî, *et-Ta’liku’l-mümecced*, II, 418.

¹¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 367; Leknevî, *et-Ta’liku’l-mümecced*, II, 418.

¹²⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 367.

¹²¹ Şeybânî, *el-Muvatta*’, s. 169.

¹²² Şeybânî, *el-Hücce*, II, 179-180.

¹²³ Mâlik b. Enes, *Muvatta*’, “Hac”, 76 (1239).

¹²⁴ Nisâ 4/3. فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ.

¹²⁵ Şeybânî, *el-Muvatta*’, s. 178; Serahsî, *el-Mebsût*, V, 53; Leknevî, *et-Ta’liku’l-mümecced*, II, 462; نکاح الاربع الاول جائز ، ونكاح من بقي منه باطل

tut, diğerlerini boşa, dedi." mealindeki benzer hadisleri esas alarak kocanın bu kadınlardan istediğini tercih edebileceğini savunur.¹²⁶ Bu görüşü ayrıca İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel tercih etmektedir.¹²⁷

Fakat Şeybânî, *el-Hücce*'de *el-Muvatta*'nın aksine kendisinin de İbrahim en-Nehaî ve Ebû Hanîfe gibi düşündüğünü ifade etmektedir.¹²⁸ Bu da onun tekrardan Ebû Hanîfe'nin görüşüne avdet ettiği izlenimini vermektedir.

2.11 Velisiz Evlilik

İslam toplumunun temel yapısını oluşturan aile müessesesi, tarafların nikahlanması ile sonuçlanan hukuki bir işlemdir. Hanefî fakihleri nikahın ilan edilmesi ve tarafların icab-kabulünün gerekliliği hususunda ittifak ederken kadının velisinin izninin gerekli olup olmaması konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Ömer b. Hattab'ın söylediği "*Kadın ancak velisinin veya ailesinden söz sahibinin yahut devlet yetkilisinin izniyle nikahlanabilir*"¹²⁹ mealindeki sözde yer alan "*ailesinden söz sahibinin*" ifadesini esas alan Ebû Hanîfe, kadının velisinin izni olmadan evlenebileceğini fakat erkeğin kadına en azından (nesep, müslümanlık, hürriyet, meslek, dindarlık ve zenginlik gibi hususlarda) denk olmasını (kefâeti)¹³⁰ şart koşmaktadır. Aksi halde kadının velisi için bir itiraz hakkı doğacağını ve akdi fesh edebileceğini savunur.¹³¹

İmam Muhammed'in, *el-Muvatta*'da mezkûr hadisi esas alarak tarafların denkliğine bakmaksızın evliliği velinin onayına bağladığı¹³² ve İmam Mâlik'in görüşünü tercih ettiği görülmektedir.¹³³

İmam Ebû Yûsuf'dan ise bu konuda üç farklı görüş nakledilir. Önceleri kadının velisi bulunması halinde -denkliğe bakılmaksızın- kadının kendi başına evlenmesini câiz görmezken daha sonra bu görüşünden vazgeçtiği ve kocanın denk olması halinde nikahın câiz olabileceği görüşüne meylettiği, nihayetinde bundan da vazgeçerek koca denk olsun olmasın nikahın geçerli olacağı görüşünü savunduğu nakledilmektedir.¹³⁴

Dolayısıyla konuyla ilgili mezhep içinde üç farklı yaklaşımın ortaya çıktığı İmam Muhammed'in İmam Mâlik gibi velinin iznini, Ebû Hanîfe'nin kefaeti esas

¹²⁶ قال محمد : وبهذا نأخذ. يختار منهن أربعة أيتهن شاء ويفارق ما بقي; Şeybânî, *el-Muvatta*, s. 178;

¹²⁷ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 461.

¹²⁸ Şeybânî, *el-Hücce*, III, 405; وقال محمد بن الحسن هذا قول ابراهيم وابي حنيفة

¹²⁹ لا يصلح لامرأة... Şeybânî, *el-Muvatta*, s. 181;

¹³⁰ Kur'an'da evlilik aktinin sağlam prensipler üzerine kuruluşunu ve sıhhatli bir şekilde devamını amaçlayan bir dizi tedbirler ve öğütler bullunsa da kefaet meselesi zikredilmez. Rivayetlerde ise hukukî bir şart ve gereklilik olmaktan ziyade karı koca arası uyumu ve ailenin devamlılığını esas alan bir tavsiye veya sosyal realitenin ifadesi olarak zikredilir. Hamza Aktan, "Kefâet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, XXV, 166-168.

¹³¹ Serahsî, *el-Mebsût*, V, 10.

¹³² Şeybânî, *el-Muvatta*, s. 182; *el-Hücce*, III, 133; Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, II, 30.

¹³³ Velisiz evlenen kadın hususunda İmam Mâlik'ten farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayette tevakkuf ettiği diğer bir rivayette velinin iznine bağladığı haber verilmektedir. İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XVI, 45.

¹³⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, V, 10.

aldığı, Ebû Yûsuf'un ise her hâlükarda nikahın sahih olduğu görüşünde olduğu ortaya çıkmıştır. Mezhepte racih olan görüş ise Ebû Yûsuf'un görüşüdür.¹³⁵

2.12 Gebe Hayvanın Kesimi

Âlimler gebe hayvanların -mekruh olmakla birlikte- gerek kurban gerekse etlik olarak kesilmesinin câiz olacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat karnındaki yavrunun (ceninin) yenilip yenilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir.¹³⁶

İbrahim en-Nehaî, Ebû Hanîfe ve Züfer, anne karnından canlı olarak çıkması halinde ceninin yenilebileceğiyle hükmetmektedir.¹³⁷ İbn Hazm ez-Zâhirî de bu görüşü tercih etmektedir.¹³⁸

İmam Muhammed, *el-Muvatta'*da Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiği "Deve kurban edildiğinde şayet karnındaki yavrusunun vücudu oluşmuş, tüyleri bitmiş ise hayvan, bu yavruyla beraber boğazlanır. Şayet yavru annesinin karnından (canlı olarak) çıkmışsa içerisindeki kanın akması için kesilir." mealindeki benzer (Saîd b. Müseyyeb) hadisini esas alarak hilkatini tamamladığı halde ölü doğan ceninin yenilebileceğini savunur.¹³⁹ Ebû Yûsuf, Şâfiî, Evzaî, Leys, Sevrî, Hasan b. Hayy da aynı kanaati paylaşırken İmam Mâlik¹⁴⁰ tüyelerinin çıkması ve hilkatinin tamamlanması şartıyla yenilebileceği söylemektedir.¹⁴¹

2.13 Alış-Verişte Şart Muhayyerliği (Hıyârü's-şart)

Muhayyerlik, "sözleşmeye veya şer'î bir gerekçeye dayanarak taraflardan birinin veya her ikisinin sözleşmeyi onaylama veya bozma şıklarından birini (tayin muhayyerliğinde birkaç meb'î'den birini) tercih edebilme yetkisine malik olması" manasında borçlar hukuku terimidir. Şart muhayyerliği ise "Hıyâr, hıyârü's-şart ve bey'u'l-hıyâr" gibi başlıklar altında incelenen satım ve icâre gibi bedel değişimi esaslı üzerine kurulu, feshe elverişli bağlayıcı akıtlarda tarafların anlaşmasına bağlı olarak birinin veya her ikisinin muayyen bir süre içerisinde akdi onama (imza, icâzet) yahut feshetme hakkına/yetkisine sahip olmasını ifade eder.¹⁴²

İslâm hukukçuları şart muhayyerliği hususunda ittifak etmekle birlikte süresi hakkında ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve Züfer, şart muhayyerliğinin ancak üç gün olabileceğini, daha fazla olması halinde akdin fasid olacağını söylerken İmam Ebû Yûsuf ve Muhammed tarafların tercihine bırakmaktadır.¹⁴³

¹³⁵ Merğînânî, *el-Hidâye*, II, 484; Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, II, 30.

¹³⁶ Tahâvî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, III, 226.

¹³⁷ Şeybânî, *el-Âsâr*, I, 886; Merğînânî, *el-Hidâye*, VII, 153.

¹³⁸ Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced*, II, 645.

¹³⁹ Şeybânî, *el-Muvatta'*, 222; *نكاة ما كان في بطن الذبيحة نكاة أمه إذا كان قد نبت شعره وتم خلقه*

¹⁴⁰ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, "Zebâih", 4 (1412)

¹⁴¹ Tahâvî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, III, 226; Cessâs, Ebû Bekr Muhammed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993, I, 276; *ظَاهِرُ قَوْلِهِ تَعَالَى إِحْرَمْتُ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ*; Merğînânî, *el-Hidâye*, VII, 153.

¹⁴² Yunus Apaydın, "Muhayyerlik", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 25-30.

¹⁴³ Tahâvî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, III, 51.

Ebû Hanîfe ve Züfer, Hz. Peygamber'in Habbân b. Münkız'a söylediği "Alışveriş esnasında şöyle de: *Kandırma yok ve ben üç gün muhayyerim*"¹⁴⁴ mealindeki hadisi esas alarak muhayyerlik hakkını üç gün olarak belirlemektedir.¹⁴⁵ İmam Şâfiî de aynı kanaati taşımaktadır.¹⁴⁶

İmam Muhammed ve İmam Ebû Yûsuf, İbn Ömer'in "İki ay içinde meydana gelen muhayyerliği onayladığı" yönündeki uygulamasını esas almaktadırlar.¹⁴⁷ Zira onlar muhayyerliğin gayesinin, tefekkür etmek ve zaman kazanmak olduğunu, bazı malların satışında üç günün yeterli olmayacağını dolayısıyla iki tarafın ittifak etmesi kaydıyla mezkûr süreden daha fazla bir sürenin de geçerli olabileceğini söylemişlerdir.¹⁴⁸

Nitekim Mecelle, bu ikinci görüşü "Satıcı veya müşteri yahut her ikisi muayyen bir zaman içerisinde akdi bozmak veya icâzet ile geçerli kılmak hususunda muhayyer olmak üzere satım akdinde şart kılması câizdir"¹⁴⁹ şeklinde kanunlaştırmıştır. İmam Mâlik'e¹⁵⁰ göre satıma konu olan malın durumuna göre şart muhayyerliği değişebilmektedir. Mesela akarlarda en fazla bir ay altı gün olarak tayin edilmektedir.¹⁵¹ Bu durumda İmam Muhammed'in gerek İmam Ebû Hanîfe'den gerekse İmam Mâlik'den farklı düşündüğü anlaşılmaktadır.

2.14 Müzâraa (ziraat ortaklığı)

Lügatte "toprağa tohum atmak, ekin ekmek" manasındaki zer' kökünden alınan müzâraa kelimesi, istilahta "mahsulünü belli miktarda paylaşmak üzere tarla sahibi ile iş yapacak kişi arasında gerçekleşen zirâat ortaklık sözleşmesi"¹⁵² şeklinde tanımlanmaktadır.

İslam âlimleri, modern toplumda "ortakçılık/yarıcılık" şekliyle tanınan arazi-emek işbirliğine dayalı mezkûr akdin caiz olup olmayacağı konusunda tartışmışlardır.¹⁵³ İbrâhim en-Nehaî,¹⁵⁴ Ebû Hanîfe ve Züfer¹⁵⁵ gibi alimler, Râfi' b. Hadîc'in rivayet ettiği "Hz. Peygamber (s.a) bir bahçeye uğradı. 'Burası kimindir?' diye sorduğunda Râfi' b. Hadîc: 'Benimdir. Onu sahibinden kiraladım.' dedi. 'Resûlullah (s.a)

¹⁴⁴ Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 949; الخیار ثلاثة أيام إذا بايعت فقل لا خلافة ولي الخیار ثلاثة أيام; fakat hadisin farklı rivayetlerinde "üç gün" kaydına rastlanmamaktadır. Bkz. Buhârî, "Büyü", 48; إذا بايعت فقل لا خلافة

¹⁴⁵ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 281.

¹⁴⁶ Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-kebîr Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, (thk. Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994, V, 323.

¹⁴⁷ Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, IV, 8.

¹⁴⁸ Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, I, 203.

¹⁴⁹ Mecelle, md, 300.

¹⁵⁰ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, "buyû" 38.

¹⁵¹ Desûkî, Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ şerhi'l-kebîr*, (b.y. Dâru'l-Fikr, ty.), III, 91; İbn Rüşd (el-Hafîd), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Beyrut: Dâru'l-me'ârif, 1997, III, 271.

¹⁵² Hüseyin Kayapınar, "Müzâraa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 234-236.

¹⁵³ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XXI, 209.

¹⁵⁴ Kal'acî, *Mevsûatu fikhi İbrâhîm en-Nehaî*, II, 607.

¹⁵⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 167; İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XXI, 209.

ondan çıkan mahsulden hiçbir şey karşılığında kiralama!’ buyurdu.”¹⁵⁶ şeklindeki rivayetleri¹⁵⁷ delil getirerek bunu caiz görmezler.

Şeybanî, Ebû Hanîfe’nin mezkûr görüşünü şöyle aktarmaktadır: “*Ebû Hanîfe, gerek ekilebilir alanlarda, gerekse ağaçlık bölgelerde üçte bir ve dörtte bir ile veya yarısı ve dörtte birinden az veya çok miktar ile müsâkâtı ve ziraî ortaklığı mekruh görürdü. İbn Ebî Leylâ ise bu işlemleri caiz görürdü.*”¹⁵⁸ Ebû Yûsuf da aynı görüşü paylaşmaktadır.¹⁵⁹

Ebû Hanîfe, müzâraanın bir tür kiralama akdi olduğunu, fakat kira bedeli olan mahsulün gerek akid anında gerekse ileride olup olmayacağı belirsizliği sebebiyle câiz olmadığını savunmaktadır.¹⁶⁰ Onun nazarında konuyla ilgili hadisler mensuttur.¹⁶¹

İmam Muhammed ve Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe’nin tersine müzâraa sözleşmesinin câiz olacağı kanaatindedirler.¹⁶² Ebû Yûsuf, konuyla ilgili olarak Ebû Ca’fer’in rivayet ettiği “*Hz. Peygamber, Hayber’deki arazilerini yarı yarıya ortaklığa verdi.*”¹⁶³ şeklindeki rivayetleri¹⁶⁴ delil getirmekle İmam Mâlik ile aynı kanaati paylaşmaktadır.¹⁶⁵

Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*’da “*Allah daha iyi bilir ki bu hususta duyduklarımızın en doğrusu, müsâkât ve müzâraanın câiz ve doğru olmasıdır. Bu meselede, Hayber müsâkâtı hakkındaki rivayetlerin, diğerlerine oranla daha kuvvetli, daha çok ve daha genel buluyoruz.*” ifadesini kullanmaktadır.¹⁶⁶

156 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatib), Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1397, 95-96; عن [ابن] رافع بن خديج عن أبيه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه مر على حائط فسأل : لمن هو ؟ فقال رافع بن خديج : لي , استأجرته . فقال : لا تستأجره بشيء منه

157 Şeybânî, yine Râfi’ b. Hadîc’in rivayet ettiğine göre “*Râfi’, Hz. Peygamber’e, ekin arazilerinin kirallanması hakkında sordu. O da bundan nehy etti.*” mealindeki hadisi delil getirmektedir. Şeybânî, *el-Muvatta’*, s. 294.

158 Şeybânî, *el-Muvatta’*, s. 295; قال محمد : وبهذا نأخذ . لا بأس بمعاملة النخل على الشطر والثلث والرابع وبمزارعة الأرض البيضاء على الشطر والثلث والرابع وكان أبو حنيفة يكره ذلك ويذكر أن ذلك هو المخابرة التي نهى عنها رسول الله عليه الصلاة والسلام

159 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 96; وكان أبو حنيفة رجمه الله ممن يكره ذلك كله في الأرض البيضاء وفي النخل والشجر بالثلث والرابع وأقل وأكثر . وكان بن أبي ليلى ممن لا يرى بذلك بأسا

160 Serahsî, *el-Mebsût*, XXIII, 18.

161 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 167.

162 Şeybânî, *el-Muvatta’*, s. 294; *el-Hücce*, IV, 160.

163 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 97; عن أبي جعفر عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه أعطى خيبر بالنصف قال : فكان أبو بكر وعمر وعثمان رضي الله تعالى عنهم يعطون أرضهم بالثلث

164 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 97; Ebû Yûsuf ve Şeybânî ayrıca Ebû Ca’fer’in naklettiği “*Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osmân arazilerini üçte biri karşılığında ortakçıyla anlaşırlardı.*” mealindeki rivayeti delil getirir.

165 Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, “*Kirâu'l-Ard*”, 20 (1)

166 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 96; قال أبو يوسف : فكان أحسن ما سمعنا في ذلك والله أعلم أن ذلك جائز مستقيم اتبعنا Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 96; قال أبو يوسف عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في مساقاة خيبر لأنها أوثق عندنا وأكثر وأعلم مما جاء في خلافها من الأحاديث التي جاءت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في مساقاة خيبر لأنها أوثق عندنا وأكثر وأعلم مما جاء في خلافها من أحاديث

Hanefî Mezhebinde müftâ bih görüş ise Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in görüşüdür. Bu sebeple olsa gerek ki *Mecelle*'de de bu görüş tercihe şayan bulunmuştur.¹⁶⁷

2.15 Ölü Toprakların İhyası

Âlimler, ölü toprakların (arazi-i mevâtın) yani herhangi bir şahsın zimmetinde bulunmayan, tarıma elverişsiz çorak, bataklık, taşlık, insanların mer'a veya harmanlık olarak kullanmayıp, terk ettikleri toprakları¹⁶⁸ işleten kişinin burada mülkiyet hakkının varlığı hususunda ihtilâf etmişlerdir.

İbrâhim en-Nehaî, Ebû Hanîfe, İbn Müseyyeb, İbn Sîrîn, Mekhûl ve bir rivayete göre İmam Mâlik¹⁶⁹ böyle yerlerin ihyasının ancak devlet gözetiminde olabileceğini iddia ederken,¹⁷⁰ İmam Ebû Yûsuf, Muhammed¹⁷¹ Şâfiî,¹⁷² İshâk b. Râhûye¹⁷³ ve Ahmed b. Hanbel¹⁷⁴ gibi fukaha Ebû Hanîfe'den farklı olarak devlet başkanının onayı olmaksızın şahsın istimlak edip, işletebileceğini savunur.

Ebû Hanîfe ise "*Kişi ancak devlet başkanının razı olduğu şeyde mülk sahibi olabilir.*"¹⁷⁵ mealindeki rivayeti esas alarak devlet reisinin müsaadesi olmaksızın verimsiz arazinin tekrar ihya edilmesinin Müslümanlar arasında tartışmaya sebep olacağı endişesiyle câiz görmemektedir. Bu görüş, ilk eserlerde herhangi bir delille temellendirilmemekle birlikte Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin mezkûr görüşünü şöyle ifadelendirmektedir: "*Ebû Hanîfe: 'Bir kimse, sadece devlet başkanının ruhsat verdiği araziye malik olabilir.' dedi.*"¹⁷⁶

Şeybânî, *el-Muvatta*'da Hz. Ömer'den naklettiği "*Kim sahibi bilinmeyen toprağı işlerse, bu yer hususunda başkalarından daha fazla o söz sahibi olur.*"¹⁷⁷ şeklindeki rivayeti aktardıktan sonra "*Biz de bu rivayeti alıyoruz, devlet başkanı izin*

167 Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i ahkam-ı adliye*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1308, md. 1431-1440.

168 Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i ahkam-ı adliye*, md. 1270.

169 İmam Mâlik, işlenen arazi yerleşim alanlarına yakınsa devlet reisinin izin vermesini gerekli görür. İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, XXII, 213; İbn Şâs, *İkdü'l-cevâhir*, III, 15.

170 Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 1513; Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, II, 557.

171 Aynî, *Umdetü'l-kârî*, XII, 176.

172 Mâverdî, *el-Hâvî*, VII, 474, 478; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, Beyrut: Dâru'l-fikir, ty., XV, 204.

173 Mübârekfûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdürrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Kahire: Dâru'l-hadîs, 2001, IV, 288.

174 İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâilî el-Makdisî, *el-Kâfî*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003, s. 506.

175 Merğînânî, *el-Hidâye*, IV, 1513; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, IV, 290; Ali el-Kârî, *Fethü bâbi'l-inâye*, II, 558; (لَيْسَ لِلْمَرْءِ إِلَّا مَا طَابَتْ بِهِ نَفْسُ إِمَامِهِ). Mezkûr rivayetin kuvvetli olmadığı nakledilmektedir. Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (thr. Abdülmütî' Emîn Kal'acî), Karaçi: Câmî'atü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1991, IX, 8; Sadruddîn İbn Ebi'l-İzz, Sadruddîn Ali b. Alâeddîn Ali b. Muhammed, *et-Tenbih alâ müşkilâti'l-Hidâye* (thk. Abdülhakîm b. Muhammed Şâkir), Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2003, V, 809.

176 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 64; Şeybânî, *el-Muvatta*', s. 296; فَمَا أَبُو حَنِيفَةَ فَقَالَ: لَا يَكُونُ لَهُ إِلَّا أَنْ يَجْعَلَهَا لَهُ الْإِمَامُ

177 Şeybânî, *el-Muvatta*', s. 295; أَخْبَرَنَا مَالِكٌ عَنْ ابْنِ شَهَابٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: مَنْ أَحْبَبَ أَرْضًا مَيْتَةً فِيهَا لَهُ

*versin veya vermesin araziyi işleyen, ona sahip olur.*¹⁷⁸ sözü ile Ebû Hanîfe'den ayrı düşündüğü ve İmam Mâlik'in¹⁷⁹ iki görüşünden biri ile aynı kanaati paylaştığı anlaşılmaktadır.

2.16 Müşterek Kölenin Azad Edilmesi

Âlimler, kölenin sahibi tarafından hürriyetine kavuşturulması durumunda kölenin tamamının hür olacağı hususunda ittifak ederken hissedarlardan birinin ortak oldukları köledeki payını azat etmesi halinde kalan hisselerin durumu hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Ebû Hanîfe, köle sahibinin, kölenin bir kısmını azat etmesinin, tamamını etkilemeyeceğini belki azat ettiği kısmı hürriyetine kavuşturacağını savunur. Zira ona göre hürriyet tecezziyi kabul eder. Ona göre köledeki hissesini bağışlayan kişinin zengin olması halinde diğer ortaklar şu üç durumdan birini seçmekte serbesttir: a) İsterseler ortakları gibi onlar da köle üzerindeki hisselerini azat ederler. b) Dilerseler köle üzerindeki hisselerinin kıymetini ortağa ödetirler. c) Ya da kendi hisselerinin karşılığında değeri ödemesi için kölenin çalışıp kazanmasını isterler. Şayet köleyi çalıştırır veya hürriyetine kavuşturursalar o takdirde köle üzerindeki vela hakkı hisseleri oranında sabit olur. Şayet köleyi hürriyetine kavuşturan onun bedelini tazmin edecek olursa vela hakkının tamamı ona ait olur. O da köleden bunu talep eder veya çalışıp kazanmasını ister.¹⁸⁰

İmam Muhammed'e göre ise, eğer köle iki kişi arasında ortak ise, bedeninin bazısının zengin olan tarafından serbest bırakılmasıyla vücudunun tamamı hür kalır. Şayet hürriyete kavuşturan kişi fakirse, köle diğer hisse mukabilinde çalışıp hürriyetine kavuşur. İmam Muhammed'e göre hürriyet tecezziyi kabul etmez.¹⁸¹ İmam Ebû Yûsuf da aynı kanaattedir.

İmam Mâlik ise bir köledeki payını azat eden kişinin kölenin geri kalan kısmını azat edebilecek orana varan mülkü varsa, köle için makul bir bedel tayin edilir, diğer ortakların paylarının karşılığını öder ve köle hürriyetine kavuşur. Şayet bu kişinin mülkü yoksa payına düşen miktarla yaptığı azat sahihtir.¹⁸² Bu durumda İmam Muhammed'in, aynı kanaati taşıyan İmam Ebû Hanîfe ve Mâlik'e muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda incelendiği üzere İmam Muhammed, *el-Muvatta'*da "Hac Menâsikinde Takdim-Tehirin Hükümü", "Gebe Hayvanın Kesimi", "Müşterek Kölenin Azad Edilmesi", "Alış-Verişte Şart Muhayyerliği (Hıyârü's-şart)" başlıklı konularda kendine özel bazı tercihte bulunmuştur. Bunun dışındaki diğer meselelerde ise

¹⁷⁸ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 296; قال محمد: وبهذا نأخذ. من أحبى أرضا مبيته بإذن الإمام أو بغير إذنه فهي له; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, IV, 310; *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*, IV, 518.

¹⁷⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Akziye", 24.

¹⁸⁰ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 299.

¹⁸¹ Şeybânî, *el-Muvatta'*, s. 298-299; من أعتق شقفا في مملوك فهو حر كله فإن كان الذي أعتق موسرا ضمن حصة شريكه من العبد وإن كان معسرا سعى العبد لشركائه في حصصهم

¹⁸² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Itk ve'l-Velâ", 1.

İmam Mâlik'in görüşünü tercih etmiş, "Dörtten Fazla Eşi Varken Müslüman Olan Kişinin Hükümü" isimli konuda ise İmam Mâlik'le aynı kanaati paylaşmasına rağmen *el-Hücce*'de Ebû Hanîfe'nin görüşüne avdet ettiği görülmüştür.

Sonuç

Hanefî Mezhebi'nin erken dönem fıkhi birikimini bir araya getirerek önce yazılı bir metin, daha sonra müstakil bir mezhep olarak teşekkülüne önemli katkılar sağlayan İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin, binlerce fikhî meselenin bir kısmında gerek Ebû Hanîfe'ye gerekse mezhep içindeki diğer imamlara muhalefet ettiği kaynaklarda sabittir.

İmam Muhammed'in bu muhalefetinin arka planında kuşkusuz farklı faktörler bulunmaktadır. Öne çıkan en belirgin sebeplerden birisi şüphesiz Hanefî imamlarının hadislerin tedvin dönemine rastlamış olmasıdır. İki imam arasındaki ihtilafların diğer önemli bir sebebi de İmam Muhammed ile İmam Ebû Hanîfe'nin vefatları arasındaki yaklaşık kırk seneye varan bir zaman diliminin mevcut olmasıdır. Makalemizin de yoğunluk merkezini oluşturan diğer önemli sebep ise İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra *el-Muvatta*'daki farklı rivayetlere muttali olması gösterilebilir.

İmam Muhammed, İmam Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserini ondan dinlemiş ve kendisince sahih gördüğü hadis, sahabe kavli ve uygulamalarını ekleyerek *el-Muvatta*' adlı eserini telif etmiştir. Bu araştırmamızda -tespit edebildiğimiz kadarıyla- on altı yerde Ebû Hanîfe'nin görüşüne muhalefet ettiği ortaya konmuştur. Şeybânî'nin, muhalefet ettiği mezkûr meselelerin çoğunluğunda İmam Mâlik'le aynı kanaati paylaşırken diğer bir kaç meselede tamamen müstakil bir tercihte bulunarak, hem Ebû Hanîfe'den hem de İmam Mâlik'ten farklı bir görüşe sahip olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa, *Mecelle-i ahkam-ı adliye*, Dersâadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308.
- Aktan, Hamza, "Kefâet", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002, XXV, 166-168.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Sultan Muhammed, *Fethü bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye* (nşr. Muhammed Nizâr Temîm), Beyrut: Dâru'l-erkâm b. ebi'l-erkâm, 1997.
- Apaydın, Yunus, "Muhayyerlik", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006. XXXI, 25-30.
- Aras, M. Özgü, "Cemre", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993. VII, 340-341.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (tsh. Muhammed Ömer), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1980.
- Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire: İdâretü't-tibâati'l-müniriyye, ty.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (thr. Abdülmütî Emîn Kal'acî), Karaçi: Câmî'atü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1991.
- Cessâs, Ebû Bekr Muhammed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1993.

- Çiftçi, Muhammed Hüsnü, "Hanefî Mezhebinde Buhârî Rivayetlerine Ters Düşen Hükümlerin Tahlili (Namaz Örneği)", (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014).
- Desûkî, Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Hâşiyetü'd-Desûkî alâ şerhi'l-kebîr*, b.y: Dâru'l-Fikr, ty.
- Desûkî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *el-İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve eseruhu fi'l-fikh*, Katar: Dâru's-Sekâfe, 1987.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatib), Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1397.
- Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, (tas. Ebü'l-Vefâ el-Efganî), Kahire : Matbaatü'l-İstikame, 1355.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve hukuk terimleri*, "Nüsük", İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târihu'l-Bağdâd* (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf), Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2015.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî en-Nemerî, *el-İstizkâr* (thk. Abdülmütî' Emîn Kal'acî), Beyrut: Dâru Kuteybe, 1993.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (thk. Abdülazîz b. Abdullâh b. Abdurrahmân b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddîn el-Hatîb), Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ty.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman* (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru sadr, 1978.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Cemmâîlî el-Makdisî, *el-Kâfi*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- İbn Rüşd (el-Hafîd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Beyrut: Dâru'l-me'ârif, 1997.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs, *Mevsûatu fihhi İbrâhîm en-Nehâî*, Mekke: Câmiatü'l-Melik Abdülazîz, 1979.
- Kandehlevî, Mevlânâ Muhammed Zekeriyyâ, *Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvatta'i Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar, "Muvatta'", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006. XXXI, 416-418.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'ü's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerâi'* (thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut: Dâru'l-küttâbi'l-Arabî, 1982.
- Kayapınar, Hüseyin. "Müzâraa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006. XXXII, 234-236.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Makâlât*, Humus: Ratip Hatimi, 1388.
- Kirmânî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1981.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadiste Nâsîh Mensuh Meselesi*, İstanbul: İfav Yay., 1985.
- Köse, Saffet, "Teheccüd", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2011. XL, 323-325.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy b. Muhammed, *et-Ta'liku'l-mümecced alâ Muvatta'i İmâm Mâlik* (thk. Takıyyüddîn en-Nedvî), Beyrut: Dâru'l-kalem, 1991.
- Mâlik Bin Enes, *el-Muvatta'* (Yahyâ b. Yahyâ Rivayeti) (thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1997.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-kebîr Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*, (thk. Ali Muhammed Muavviz), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye 1994.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasan Burhâneddîn Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî* (thk. Muhammed Muhammed Tâmir), Kahire: Dâru's-selâm, 2000.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde ed-Dimaşkî el-Hanefî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (thr. Abdürrezzâk el-Mehdî), Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1994.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdürrahîm, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Kahire: Dâru'l-hadîs, 2001.
- Neseffî, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *Tilbetü't-talebe fi'l-istilâhati'l-fikhiyye*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1995.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'l-Müslim* (thk. Rıdvân Câmî' Rıdvân), Kahire: Müessesetü'l-muhtâr, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.
- Özşenel, Mehmet, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: 2010, XXXIX, 40.
- Sadrudîn İbn Ebi'l-İzz, Sadrudîn Ali b. Alâeddîn Ali b. Muhammed, *et-Tenbîh alâ müşkilâti'l-Hidâye* (thk. Abdülhakîm b. Muhammed Şâkir), Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2003, V, 809.
- Semerkindî, Ebû Bekr Alâeddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetü'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1984.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsülemme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*. İstanbul: Çağrı yay., 1982-1983.
- Şahin, Sami, "İmam Muhammed Şeyhani'nin Hanefi Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç", *Dinî Araştırmalar*, 2006, VIII, 24, s. 253-272.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Ferkad, *el-Hücce alâ ehli'l-Medîne*, Haydarâbâd: Alemü'l-kütüp, 1965.
- Şeybânî, *Kitâbü'l-Âsâr*, göz.geç., Ebü'l-Vefâ el-Efganî, 2. bs., Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1993.
- Şeybânî, *el-Câmi'ü's-sağîr (en-Nâfi'ü'l-kebîr ile birlikte)*, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1986.
- Şeybânî, *el-Muvatta'* (thk. Abdulvehhâb Abdullatîf), Kahire: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ty.
- Şeybânî, *el-Asl* (thk. Mehmet Boynukalın), Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî, *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ* (thk. Abdullâh Nezîr Ahmed), Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr* (thk. Muhammed Seyyid Câdülhak), Kahire: Matbaatü'l-envâri'l-Muhammediyye, 1968.
- Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, XXXIX, 38-42.
- Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-fukahâ* (thk. el-Hac Ahmed Neyle), Musul: ty.
- Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Fârukî el-Hanefî, *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn* (thk. Lütfî Abdülbedî'), Kahire: el-Müessesetü'l-mısıriyyeti'l-amme, 1963.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbu'r-râye li-hâdîsi'l-Hidâye*, b.y: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973.